
Cita bibliogràfica: Mulet, B., Oliver, C. & Lorenzana, L. (2021). Zygmunt Bauman (1925-2017). Globalització, cultura i educació: una qüestió de desigualtat. *Disjuntiva*, 2(1), 19-35. <https://doi.org/10.14198/DISJUNTIVA2021.2.1.2>

Zygmunt Bauman (1925-2017). Globalització, cultura i educació: una qüestió de desigualtat

Zygmunt Bauman (1925-2017). Globalization, culture and education: a matter of inequality

Bartomeu Mulet Trobat (Universitat de les Illes Balears, Espanya)

Catalina Oliver Cardell (Universitat de les Illes Balears, Espanya)

Liliana Lorenzana Álvarez (Centre Penitenciari de Palma, Espanya)

Llicència: Aquest treball està subjecte a una llicència de Reconeixement 4.0 Internacional de Creative Commons (CC BY 4.0).

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ca>

© Bartomeu Mulet, Catalina Oliver i Liliana Lorenzana

Resum: Zygmunt Bauman fa una interpretació de la modernitat en el context de la globalització que ens interessa per la seva pertinença i coherència. Tot i que el concepte de globalització, caracteritzat des del poder hegemònic, esdevé opac i contradictori. Alhora, el concepte de modernitat es vincula al progrés, emperò també és marginador i provocador de mestissatges asimètrics de cultures en un context multicultural.

Es tracta d'un estudi teòric d'anàlisi i interpretació sociològica reflexiva a través d'un repàs bibliogràfic bàsic de la seva obra. Cal entendre l'anomenada societat del canvi i líquida que explica Z. Bauman, en la pretensió de mostrar el que ell entenia que succeïa en la societat líquida que camina cap a un futur incert, com a societat moderna inacabada, també anomenada modernitat tardana.

En aquest article procuram esbrinar el que entenem de la Modernitat líquida i altres aportacions de Z. Bauman des de la sociologia. Volem entendre la societat del canvi en el marc de les relacions socials segons l'estructura social jerarquitzada, la globalització asimètrica, desigualtat sociocultural i d'inseguretat generalitzada.

Paraules clau: globalització, cultura, educació, modernitat líquida.

Abstract: Zygmunt Bauman makes an interpretation of modernity in the context of globalization that interests us for its belonging and coherence. Although the concept of globalization, characterized by hegemonic power, becomes opaque and contradictory. At the same time, the concept of modernity is linked to progress, but it is also marginalizing and provoking asymmetrical mixtures of cultures in a multicultural context. It is a theoretical study of reflective sociological analysis and interpretation through a basic bibliographic review of his work. It is necessary to understand the so-called society of change and liquid that Z. Bauman explains, in the claim to show what he understood to be happening in the liquid society that walks towards an uncertain future, as an unfinished modern society, also called late modernity. In this article we try to find out what we understand about Liquid Modernity and other contributions of Z. Bauman from sociology. We want to understand the society of change in the framework of social relations according to the hierarchical social structure, asymmetric globalization, sociocultural inequality and widespread insecurity.

Keywords: globalization, culture, education, liquid modernity.

Bartomeu Mulet: <https://orcid.org/0000-0002-0182-295X>

Correu electrònic de correspondència: tom200@hotmail.es (Bartomeu Mulet).

Introducció.

En primer lloc, és important destacar de Z. Bauman el seu estudi de la postmodernitat¹, la seva anàlisi, reflexiva i interpretativa, possibilitadora d'una alternativa, des de la Sociologia, autènticament humanista i crítica-conflictivista, configuradora d'un projecte d'un món millor per a tothom. Ho fa sense oferir solucions definitives, i fent notar les seves contradiccions, ambivalències, dilemes i tensions (Vázquez Rocca, 2008).

En segon lloc, la transcendència del pensament de Bauman, la seva anàlisi de la realitat en la modernitat, resideix en el significat atribuït a l'estil de vida, a la cultura expressada en la vida quotidiana, i en la rigorosa definició dels conceptes utilitzats tant per analitzar-la com per significar-la. Els sistemes considerats globals no només repercuteixen en el local sinó que el condicionen.

Les conseqüències de l'impacte social de la globalització formen part de l'objectiu del canvi històric que suposa un nou ordre social, innegable, desigual i alienant per a la majoria de les persones. El canvi històric es produeix per una multiplicitat de factors, entre els quals cal destacar el canvi tecnològic i el desenvolupament de la comunicació, utilitzats pel capitalisme ultra-liberal, per mantenir el poder de les elits. En aquest context, el canvi de model s'ha d'adaptar des de la Sociologia Humanista, per aconseguir un nou ordre mundial humanitzat.

¹ Bauman era un estudiós i interpretador de la postmodernitat, més que un postmodern, utilitzant el terme modernitat líquida per definir-la. Abarca molts d'aspectes de la vida social que resulten inquietants, tan en l'aspecte individual com col·lectiu, tant macro-sociològicament com la globalització capitalista, com micro-sociològicament amb l'individu despersonalitzat. Bauman, sociòleg i autor va morir el 2017, quan era Professor emèrit de la Universitat de Leeds al Nord d'Anglaterra.

Z. Bauman en la seva obra *Modernitat líquida* reflecteix la idea d'una societat del canvi accelerat, fluïdificada, on líquefacció i dissolució del sòlid és el que afavoreix la lleugeresa que exigeix una societat sense lligams ni tradicions, on es mercantilitzen les relacions humanes, perpetuant el control des de les elits amb finalitats econòmiques. Un model de societat que facilita posar data de caducitat als productes materials i humans (individuals i col·lectius) per poder ser repostats per altres, encara que siguin rendibles, com si d'un iogurt caducat es tractés (Bauman, 2002: 8).

En aquest context teòric cal entendre l'anomenada societat del canvi, líquida, que explica Z. Bauman, i que condensa en una paraula l'esperit del seu temps. Tot esdevé 'líquid', és a dir, voluble, inestable, canviant, a punt de desbordar el seu recipient: l'amor, la moralitat, la pròpia identitat. El sòlid s'esvaeix en l'aire o, millor, es liqua. A la postmodernitat ja res perdura. Els canvis es tornen efímers i condicionen la nostra vida quotidiana d'una manera constant, en detriment de la solidaritat comunitària, actuen en favor de l'individualisme des-igualador (Esteban, 2017: 10 de gener), on els més rics tenen les de guanyar per les possibilitats que els dóna el capitalisme d'acumular, complint-se la frase tan repetida quotidianament, que els més rics cada vegada són més rics, dominant la quantitat sobre la qualitat o la redistribució. Segons Bauman “Els sòlids conserven la seva forma i persisteixen en el temps: duren, mentre que els líquids són informes i es transformen constantment: flueixen” (Bauman, 2002: 8). Com la desregulació, la flexibilització o la liberalització dels mercats.

Per poder entendre els elements definitoris, segons Bauman, de la liquiditat, assenyalem el que indica Yannella Origoni Luon: els líquids i els gasos tenen la qualitat de la fluïdesa, que els distingeix dels sòlids perquè són elements amb forma definida i fixa, mentre que els primers pateixen continus canvis i no conserven amb facilitat la seva forma. En aquest sentit, les "coses líquides" no lliguen de cap manera en l'espai ni en el temps, són lliures de fluir per on vulguin, però sempre de manera momentània. Els sòlids no compten amb la llibertat de fluir i no es desplacen amb facilitat, són fixos, tenen una forma definida i són perdurables: sí ocupen un espai i un temps. Tant és així que la liquiditat és una clara representació de la nostra realitat actual. A la vida totes les coses flueixen, es desplacen, es desborden, es filtren i gotegen, això fa que Bauman adopti el concepte de "liquiditat" com una al·legoria de la natura, on es representa, a més, una nova fase de la història humana (Origoni Luon, 2016: 20 d'octubre).

Una qüestió que ens interessa és com podem entendre la modernitat líquida en l'àmbit personal de la vida quotidiana. En aquest sentit, Bauman indica: “Avui la major preocupació de la nostra vida social i individual és com prevenir que les coses es quedin fixes, que siguin tan sòlides que no puguin canviar en el futur. No creiem que hi hagi solucions definitives i no només això: no ens agraden. Per exemple: la crisi que tenen molts homes al complir 40 anys. Els paralitza la por que les coses ja no siguin com abans. I el que més por els causa és tenir una identitat aferrada a ells. Un vestit que no et pots treure” (Barranco, 2014).

Tanmateix, tot canvia d'un moment a l'altre, som conscients que som canviabls i per tant tenim por de fixar res per a sempre. Probablement quan un govern (Bauman vivia a la ciutat de Leeds) com el de Regne Unit, incita els seus ciutadans a ser flexibles, hom es pregunta què vol dir ser flexible. Vol dir que no estàs compromès amb res per sempre, sinó que estàs preparat per canviar la sintonia, la ment, en qualsevol moment. Això crea una situació líquida. Com un líquid en un tassó, en el qual la més lleu empenta canvia la forma de l'aigua (Barranco, 2017).

Vivim en una societat on la vida quotidiana es caracteritza per no mantenir un rumb determinat, ja que pel fet de ser líquida no es manté molt de temps, ràpidament queda obsoleta. Això fa que les nostres vides es defineixin per la precarietat i la incertesa, i provoca una realitat efímera. Així, la nostra principal preocupació és no perdre el tren de l'actualització davant els ràpids canvis que es produeixen al nostre voltant i no quedar aparcats per obsolets (Barreno, 2017). Aquesta incertesa i pèrdua de compromís social té algun paral·lelisme amb el que indica en la *corrosió del caràcter* de R. Sennett (Sennett, 2019: 27).

Aquesta societat de la modernitat tardana² on imperen la publicitat, les modes conseqüents d'aquesta i el màrqueting, al servei del mercat, és una societat molt obsessionada pels canvis. Si no els assumim, sembla que no ens hem incorporat al progrés. Una de les poques certes que tenim és la de la incertesa i la falta de seguretat. Estem destinats a intentar, una i altra vegada i sempre de forma inacabada a comprendre'ns a nosaltres mateixos i als altres, destinats a comunicar-nos, tot i l'individualisme vigent³.

Per l'exposat, ens trobem paradoxalment amb la contradicció de voler estar segurs d'una banda, i voler un canvi constant i frenètic per una altra. Aquesta paradoxa és la manifestació del poder persuasiu dels postulats de la modernitat líquida, ja que s'ha aconseguit que interioritzem els valors culturals que es transmeten com a desitjables, tot i que ens sentim insegurs en un món incert i volàtil, el que ens provoca frustració⁴. (Torralba, 2018) Per tot això, molts d'aspectes de la nostra vida quotidiana són efímers, són engolits per vivències amb poc calat o profunditat, en un context economicista, mercantilista o consumista de les relacions socials. Ens trobam amb la sensació que no existeix sinó una sola certa, la incertesa, com deia el mateix Bauman, en un món mudable i líquid, on la individualització provoca una despersonalització com a descomposició de la vida personal, acompanyada d'una crisi de la identitat personal.

En l'*Amor líquid* Bauman (2006) planteja l'encreuament sexe-gènere des del punt de vista de construcció cultural, com a dos aspectes diferenciats en les nostres relacions humanes.

En tot això, la socialització i l'educació poden jugar un paper bàsic si s'adeqüen a les exigències d'aquesta societat per construir-se de forma més igualitària i justa.

La globalització asimètrica i neoliberal.

La globalització econòmica-capitalista no es pot considerar garantia de "societat de benestar". Una societat eminentment consumista no fa que siguem més rics, ja que l'acumulació de la

² Per disposar d'una síntesi sociològica del que vol dir modernitat en el marc d'una visió crítica es pot consultar l'obra sociològica d'Alain Touraine que també parla d'una crisi que ens ha portat a una modernitat plena més que a una societat postmoderna (Touraine, 1993: 464-467). J. Macionis i K. Plummer, també reconeixen l'existència de la denominació tardomoderna o societats modernes tardanes per a les societats denominades postmodernes (2007: 696-702).

³ Segons Bauman l'individualisme actual és corrosiu per a la convivència col·lectiva, perquè és un individualisme narcisista. Sovint parla de societat individualitzada i individualitat, sense utilitzar el terme individualista, però sí parla de l'individu que viu en una societat amb un futur egoista i hedonista, quan es refereix als que viuen en el capitalisme lleuger com a treballadors que valoren els valors volàtils (Bauman, 2001 i 2000: 163). On l'individu es troba en competència constant (ídem: 163-168).

⁴ Segons aquest autor, Francesc Torralba, vivim un món incert i inestable, el que ens provoca angoixa que acaba fent augmentar el consum de tranquil·litzants al conjunt de la població. Ens trobam ja després de la modernitat líquida a la postmodernitat líquida.

riquesa es troba en molt poques mans. El paper redistributiu de l'estat de benestar només serveix per tapar forats, perquè actua condicionat pels interessos de les grans corporacions. En conseqüència, es pot dir que la riquesa d'uns pocs no ens beneficia a tots, contestant a la pregunta que es fa el mateix Z. Bauman (2014), ni tan sols representa el bé comú, més si tenim en compte que el sistema institucional i de l'estat de benestar occidental s'ha desmantellat sense pausa, provocant una crisi en les democràcies i en el conjunt dels estat-nació (Bauman, Mauro, 2015).

Per a Bernat López (2001), en l'obra de Bauman: *Globalització i les seves conseqüències humanes* es pot dir que hi ha tres preocupacions, més o menys explícites: A) la llibertat de moure, la mobilitat (o la seva absència), com a principal factor d'estratificació social avui en dia i com a determinant clau de la creixent fractura social i internacional provocada per l'anomenada "globalització"; B) la crisi de les institucions i els valors que ha encarnat durant dos segles la modernitat (L'Estat nació i l'ètica de la feina), i C) la figura del consumidor turista com la cara d'una moneda que té la seva creu en el vagabund despulat i exclòs del sistema, els dos pols al voltant dels quals s'estan reestructurant tant les societats avançades, internament, (menys persones acumulen més riquesa, creix exponencialment el nombre de marginats) com la humanitat a escala internacional (augment de l'abisme que separa el nord ric del sud miserable) (López, 2001).

El fenomen de la globalització⁵ resulta més transcendent del que sembla a primera vista i té conseqüències socioculturals, polítiques i econòmiques, tot i que amb efectes contradictoris. És un procés que genera noves formes d'estratificació i que es troba entre la globalització i la localització, és a dir, no només afecta el global sinó el local, a la vida col·lectiva quotidiana. Globalització actual i capitalisme descontrolat actuen conjuntament provocant-segregacions, discriminacions i marginacions, el que significa també exclusions socials en les seves noves formes (Bauman, 1999: 7-9). Es perpetua un món desigual reciclant l'expressió concreta de les desigualtats i, fins i tot, silenciant-les o emmascarant-les.

Massa sovint ens sentim vulnerables, especialment "quan patim o som sotmesos per un govern a les mateixes misèries que podríem esperar d'un país sense govern", (Bauman i Mauro, 2015: 15) el que per si mateix ja fa qüestionar l'estat modern en la seva sobirania. És una qüestió que frustra l'aspiració de democratització que tenen els estats-nació en procés de modernització en la societat políticament neoliberal i capitalista, que culturalment produeix una transculturació-assimilació substituïda d'una assimilació clàssica dels estat-nació. Els governs estatals estan a mercè dels "mercats", financers mundials en especial, font principal d'incertesa. És per aquest motiu que la conveniència d'un control legislatiu supra-estatal (global), es considera perjudicial per als mercats mundials. En conseqüència, fragmentació política i globalització econòmica van de la mà (Bauman, 1999: 93). I es produeix una redistribució del poder, on la integració, parcel·lació, territorial i global, formen part del mateix procés complementari (Bauman, 1999: 94).

⁵ Encara que alguns assenyalen perquè no anomenem "tot això" colonialisme en lloc de globalització, deia Alessandro Baricco, referint-se al cinema americà, però aplicable a varis exemples, americans (Coca-cola, McDonald's, Walt Disney, Nike, Calvin Klein, Marlboro...) i no americans (Adidas, Fiat, Volkswagen, Benetton, etc. (Veure: Klein, 2005 i Werner i Weiss, 2004) que es poden anomenar colonialisme capitalista (Baricco, 2002: 24). O també es poden anomenar consumisme, mercantilisme, desregulació, etc.

La modernitat sòlida i líquida.

Mentre que la modernitat sòlida va elaborar un paradigma basat en l'estabilitat i la continuïtat en pràcticament tots els aspectes de la vida social -ocupació, educació, seguretat social-, la modernitat líquida va produir una eclosió que va desmantellar les nocions i les institucions que oferien certesa a la vida col·lectiva (Posadas Velázquez, 2013), originant en la societat consumista el que Bauman anomena el pas del consum al consumisme com si fos una revolució. La centralitat que adquireix el consum en la vida social, o en la majoria de persones del conjunt social, es dona quan l'objectiu passa de ser una necessitat existencial o immanent a una necessitat construïda de voler o desitjar alguna cosa. El consumisme s'estableix com un acord social, com una força que opera sobre altres esferes de la vida pública, en constituir-se com una forma d'integració, estratificació i formació de l'individu, sobretot perquè adquireix un paper preponderant en processos d'auto identificació de persones i col·lectivitats (Posadas Velázquez, 2013).

En la modernitat líquida, Bauman presenta les característiques del capitalisme tardà, amb les seves contradiccions, on les certeses són escasses i els estats nació ja no donen seguretat per superar els esculls plantejats per aconseguir una societat més distributiva a diversos nivells, afectant a la classe, gènere i ètnia, entre d'altres. La crisi es perpetua en successives crisis, fent trontollar el mateix capitalisme que constantment necessita reciclar-se, recompondre's en el seu sistema per superar el seu propi desbordament, essent la crisi un element intrínsec al capitalisme (Gordillo, 2013: 25 d'octubre).

Concepció de la Cultura a Bauman per a comprendre la societat moderna (postmoderna).

Malgrat les ambigüitats i diferents perspectives del concepte cultura, aquest és un aspecte clau en la teoria de Bauman, qui en la seva obra explica l'evolució del fenomen i la seva funció depenent del context històric (Bauman, 2013: 9-23 i 2002b: 9-175). En la definició, denominació i significat de modernitat líquida, la materialització de la cultura és vital per a la transcendència en la vida quotidiana del nou ordre. L'individu apareix com a centre de tot, una nova identitat individual que aspira a l'excel·lència del desenvolupament, a l'obsessió per no perdre el temps, a gaudir per córrer i acumular, i a realitzar activitats de forma frenètica i constant, en el context del síndrome de la impaciència. (Bauman, 2007: 21-76 i 2001: 161-162).

En aquest sentit, percebre i sentir la inactivitat i l'absència d'experiències és perdre el temps, és una expressió de la cultura líquida que exposa Bauman. L'ansietat de consumir experiències, de realitzar activitats, s'interioritza com a identitat individual, lliure i autònoma (Bauman, 2001: 161-162). L'individualisme resulta despersonalitzador de la vida individual, el que provoca una crisi de la identitat personal, on l'individu assetjat queda desvinculat de la qüestió social i les identitats es queden com a identificacions⁶, que serveixen per greixar les rodes de la globalització (Bauman, 2001: 167-175).

No obstant això, aquesta identitat, és la conseqüència de la cultura líquida, que defineix la forma de vida, conseqüent amb el sistema pervers capitalista, eminentment consumista en essència.

⁶ Hi ha autors que prefereixen parlar de d'identificacions més que d'identitats, en especial quan es parla d'identitats culturals (Hall, 1996:15 i Grimson, 2011: 211-216).

Així, la felicitat s'associa a l'acumulació d'activitat i vivències frenètiques. Tot això suposa la devaluació de l'assossec i, per tant, de la reflexió. Reflexió que, entesa com a mètode, predisposaria a la comunicació entre actors per a un nou ordre mundial. La comunicació suposa diàleg, i aquest uneix, disminueix la confrontació, dóna seguretat i redueix també la incertesa. La no comunicació només interessa a les elits globals, perquè així els individus, pertanyents a diferents comunitats, no s'uneixen en l'esforç de projectar un canvi d'ordre.

El concepte de cultura a les ciències socials, habitualment, s'entén com l'expressió de la dinàmica en què es desenvolupa la vida de les persones i del context sociocultural en què es viu. La cultura com a concepte sociològic es transmet a través de la socialització i de l'educació, en el sentit de conjunt de creences, valors, hàbits, activitats, patrons socials, formes de producció, i tecnologia, que caracteritzen una determinada societat o grup⁷. La cultura es pot referir, segons Antonio Ariño, a pautes, patrons de pensament i acció, una organització de conducta social, amb un significat polisèmic (Ariño, 1997). D'altra banda per a Bauman, i en línies generals per als investigadors socials, el concepte de cultura resulta ambigu, aquest s'analitza des de diverses perspectives: la moda, la globalització cultural, la multiculturalitat, l'Estat, la Unió Europea, l'art o el mercat, vinculant canvi amb el terme de "modernitat líquida" (Sancén Contreras, 2014).

Així, es pot dir que la cultura és el conjunt de totes les formes, models o patrons, explícits o implícits, a través dels quals una societat concreta regula el comportament de les persones que la constitueixen. Com a tal, inclou costums, pràctiques, codis, normes i regles de la manera de ser, vestimenta, religió, rituals, normes, creences, esquemes i patrons que posseeixen una certa estabilitat en una societat concreta, que condiciona el comportament dels seus membres (Giner, 1996: 74). És a dir, el concepte cultura té un sentit prou ampli com per referir-nos a un estil de vida d'una o diverses comunitats i grups socials amb què aquestes i aquests s'identifiquen.

Per entendre la dificultat que comporta la definició del terme cultura podem assenyalar algunes postures sociològiques, com la d' Anthony Giddens, que entén com a cultura valors, normes, hàbits i formes de vida característics d'un grup social coherent, (Giddens, Sutton, 2014: 1177) o dit d'una altra manera i segons un altre punt de vista, com el d'Ander-Egg, la cultura és un estil de ser, de fer i de pensar, i com a conjunt d'obres i institucions, és a dir diferents formes o maneres de vida, mitjançant una sèrie d'objectes i maneres de pensar que són creats i transmesos pels homes, com a resultat de les seves interrelacions recíproques i de les seves relacions amb la natura mitjançant el treball, és a dir, la totalitat de l'entorn dut a terme per l'home. Però també com a part d'un destí personal i col·lectiu, que expressa no només el passat sinó també el present i l'esdevenir, (Ander-Egg, 1989: 222) és a dir, s'ha d'entendre en un marc diacrònic i sincrònic alhora (evolució i present)⁸.

La cultura dóna o pot donar cohesió i continuïtat, a més de dinamisme, canvi i evolució, i no només perpetuar una forma de vida que ha esdevingut arcaica. La cultura es pot considerar el que defineix l'ésser humà com a totalitat, i defineix la seva mentalitat com a comunitat, com a poble o com a grup. Per a això, disposa del llenguatge com a canal de comunicació que ens

⁷ Tal com diria Eduard B. Tylor (1871 i 1976) un dels referents de l'antropologia moderna.

⁸ Termes provinents de la lingüística (Saussure): Diacrònic s'interroga per un espai de temps històric en evolució i Sincrònic es demana per un espai de temps concret des d'un punt de vista estàtic. Sempre pensant que la realitat social és dinàmica i canviant. Encara que sociològicament Comte i Saint Simon ja diferenciaven entre estàtica i dinàmica social i també ho farà Durkheim, als inicis del positivisme.

permet aprendre i expressar el nostre entorn, físic o simbòlic, - sense oblidar que aquests elements estan en contacte amb altres cultures.

La normalització cultural d'una comunitat, d'un poble, d'una col·lectivitat, no implica només la llengua, ni és aquesta una qüestió de llengua estàndard, ni culta, sinó que també cal implicar tota una dinàmica cultural, ja que en cas contrari es queda en folklorització cultural fossilitzada. Així, detectem un cert creixement, per exemple, de la música popular, aprofitat pel mercantilisme cultural vigent, davant l'expansió dels mercats per crear i satisfer les formes de vida burgeses, i la necessitat d'absorbir la cultura de masses i la seva producció (Williams, 1994: 213).

Bauman considera que la complexitat i ambigüitat del concepte de cultura és producte del context històric, les diverses interpretacions d'aquest concepte no es deriven tant de la forma en què la gent defineix la cultura, com de la incompatibilitat existent entre nombroses línies de pensament que han convergit històricament sobre aquest concepte.

És gairebé inevitable que diferents comunitats d'estudiosos adoptin termes com el de cultura per respondre a problemes diversos, arrelats en interessos convergents (Bauman, 2002b: 95-96); sobretot si tenim en compte que la paraula cultura té una llarga i complicada història pre-científica

Una de les concepcions històriques que han influït en el desenvolupament i ús del concepte de cultura ha anat lligada al desenvolupament de l'estat-nació, que n'ha instrumentalitzat l'ús. És així que Bauman destaca que, per a la seva formació, permanència i enfortiment, l'estat es va servir de la cultura que, des de llavors, ha tingut un paper central. Bauman veu en això la fase sòlida de l'Estat modern, protagonitzada per acadèmics i experts del mateix Estat Nació, els qui van promoure una cultura d'acord amb aquesta institució, (Sancén Contreras, 2014: 178) el que va facilitar uns plantejaments burocràtics, d'uniformització assimilacionista i aculturadora⁹ on Espanya n'és un exemple. Per tot això, el concepte cultura, segons Bauman, pot arribar a confondre com a element definitori de l'estructura social, encara que els dos conceptes (cultura i estructura social) han tingut l'efecte de la líquidificació de la societat (Bauman, 2002: 203).

Encara que per a Bauman l'ús quotidià del concepte "cultura" es troba profundament considerat en el nivell pre-científic comú (popular) de la mentalitat occidental, tothom el coneix bé des de la seva experiència quotidiana, -pot ser de vegades - expressat de manera inconscient. Considerem algú que no ha pogut adequar-se als paràmetres del grup a causa de la seva «manca de cultura». Insistim repetidament en què la “transmissió de la cultura” és la funció principal de les institucions educatives. Solem qualificar les persones amb les que tenim contacte en funció del seu nivell cultural. Si etiquetem algú com una «persona amb cultura», habitualment volem dir que està ben educada, formada, urbanitzada, enriquida o ennoblida per sobre del seu estat "natural". De fet, assumim que n'hi ha d'altres que no posseeixen similars característiques. La persona “conreada”, “amb cultura”, és l'antònim de la persona “sense conrear”, és a dir, “sense cultura” (Bauman, 2002b: 103)¹⁰.

⁹ I a la vegada d'homogeneïtat ètnica (Bauman, 2000: 184).

¹⁰ Metàfora de Ciceró sobre els camps de cultiu agrícoles i referida a l'educació dels joves (cultura animi) (Bauman, 2013c: 14).

Per a ell la qüestió resulta més complexa ja que cal considerar que la cultura és exclusiva de l'ésser humà en el sentit que, entre totes les criatures vivents, segons Bauman, és l'únic capaç de desafiar la realitat i demanar una significació, justícia, llibertat i bondat més profundes, tant individuals com col·lectives. Així, les normes i els ideals no són les restes del pensament metafísic pre-racional que encejava l'home davant les realitats de la seva condició. Per contra, ofereixen l'única perspectiva que contempla aquesta condició en tant que realitat humana amb dimensions humanes. Només mitjançant l'adopció i l'apropiació d'aquest punt de vista, la sociologia podrà, a més de ser una ciència, ascendir al nivell de les humanitats, amb la qual cosa resoldria el vell i aparentment irresoluble dilema que l'ha obsessionada i embuixada durant tota la seva història (Bauman, 2002b: 342).

La sociologia, segons Bauman, ha maltractat la cultura de la mà dels antropòlegs nord-americans, i ha d'anar més enllà, per abastar la totalitat humana des del coneixement de l'estructura social, defugir de la seva pròpia història i assumir el concepte de cultura com a element de la seva humanització. (Bauman, 2002b).

Tant és així que Bauman considera que cal una “nova batalla cultural”, en el sentit que, recordant a Gramsci, en qui s'inspira en més d'una ocasió per la seva heterogeneïtat i no per la seva ortodòxia marxista, podria dir-se que la dreta (significa també ideari burgès, encara que també consideri que està en crisi) ha guanyat la batalla cultural a l'esquerra (Bauman, 2013: 83), i també podria dir-se que això no genera res, excepte la necessitat d'una nova batalla cultural. L'imaginari vell, desgastat i poc realista ha de ser reemplaçat per un altre a llarg termini (Bauman, 2013: 88). La societat s'enfronta, en el si de les opcions polítiques, no només a la socialdemocràcia, sinó al sistema de partits en el seu conjunt com obsolets davant les exigències de la realitat social postmoderna i de la globalització. En un sentit general, Bauman defineix la postmodernitat com la maduració de la modernitat, com una modernitat tardana, no diferent de la modernitat, no com una etapa diferent que hagi transformat la realitat social, en el context d'una modernitat inacabada.

El paper de la Multiculturalitat i la migració en la societat tardo-moderna segons Bauman.¹¹

Què està passant i què pot passar en les relacions interculturals, en aquest lliure encreuament de fronteres ètniques, de coexistència de cultures desterritorialitzades¹² i desarrelades, tan característic dels nostres escenaris locals regits per la globalització? (Barth 1969 i Bauman, 2002). El multiculturalisme comunitarista alternatiu a la cultura de l'estat-nació no deixa de ser totalitzador (Bauman, 2002: 69). El multiculturalisme de Bauman no pot ser exclouent, ha de ser integrador i inclusiu (Bauman, 2002: 76), és a dir, sense fronteres artificialment imposades per l'oficialitat de l'estat-nació que perd poder.

¹¹ O modernitat tardana o radical semblant al que ens pugui indicar Anthony Giddens, en el sentit que més que postmodernitat estam en una fase tardana de la modernitat, donat que la modernitat no es pot donar per conclusa (Giddens, 1998: 71-142 i Giddens, 1999, 141-166). Bauman la defineix, també, com a modernitat inconclusa així com J. Habermans (Habermans, 1981: 45-50).

¹² Bauman parla també en termes a) de poder extraterritorial (també ocult) i b) l'extraterritorialitat cultural, per exemple com els pobles nòmades que no es preocupaven per les fronteres i territoris (Bauman, 2000: 16-18). El realment perillós és el paper del poder extraterritorial i de control invisible.

Frontera en sentit cultural, fronteres entre cultures de les que parla Alejandro Gimson, per donar a entendre la seva artificiositat, encara que no puguin desaparèixer, on queden les identitats en simples identificacions, (Gimson, 2011) fent que la cultura es torni líquida i la frontera es desplaci, canviant la capacitat de poder dels signes d'una cultura d'un moment determinat (Bauman, 2002: 301-304). Molts productes culturals transcendeixen les fronteres, políticament territorials, arriben al context de la vida des de fora de la comunitat, fent cas omís de les fronteres estatals i locals, donant lloc a la hibridació cultural, que transcendeix la multiculturalitat (Bauman, 2002: 79).

La multiplicitat de cultures en la modernitat és una realitat, en el marc d'una sola humanitat, és el que expressa Z. Bauman a: *Múltiples cultures, una sola humanitat*. (2009). En els nostres plantejaments parlem de drets humans i cal considerar que vivim en una pluralitat de cultures o múltiples cultures en el marc d'una sola humanitat, una humanitat comuna (Bauman, 2017) o potser es tracta d'una mateixa humanitat multicultural al marc de la globalització de segle XXI (Galli, 2010). Tot i que tant la cultura com la multiculturalitat segueixin sent conceptes ambigus i complexos, difícils de concretar i contextualitzar, no per això deixen de ser conceptes significatius per explicar les característiques culturals de la crisi de la modernitat i la modernitat mateixa.

Un dels elements que ens pot ajudar per comprendre què significa societat multicultural és l'ús que es fa de la multiculturalitat, una pràctica conceptual confusa que emmascara la continuïtat de les desigualtats socials sota la màscara d'una diversitat o pluralitat cultural postissa, dificultant el diàleg multicultural democràtic, on els espais culturals estan dividits en varietats de cultures, les quals faciliten el domini del més fort a través de la fragmentació cultural.

Potser es tracti d'una inconsciència deculturadora i alhora fragmentadora de la nova societat de la civilització postmoderna, o que la multiculturalitat pretengui ser només una forma de nova Il·lustració integradora, per poder sotmetre la modernització a les cultures minoritàries. La cultures minoritàries, des de la urbanització provocada per l'era de la industrialització (d'això no n'escapa l'educació des de la seva universalització general) han tingut una situació de desavantatge que avui es canalitza a través de l'era tecnològica.

Els fenòmens migratoris actuals tenen un rerefons de conflicte i violència molt difícil de superar en les circumstàncies en què ens ha tocat viure en el segle XXI. Conflictes bèl·lics, expulsions, exclusions, desequilibris, jerarquies, etc., ens fan viure en una societat altament "globalitzada" a favor dels poderosos, en contextos d'inseguretat, mal interpretant el fenomen migratori que es produeix en el marc d'una inestabilitat generalitzada, que ens provoca una demanda de seguretat, tant individual com col·lectiva.

Tant és així que "Desconeguts a la porta de casa" és la frase que encapçala la portada d'una obra de Z. Bauman, on explica, segons la seva perspectiva, les característiques més virulentes de l'anomenada crisi dels refugiats i, en general, dels immigrants, que amenaça el benestar de la seva "societat de benestar". És la crisi que el mateix Bauman defineix com a crisi humanitària, en una societat on queden sense garantir els drets humans, en aquest cas dels i les immigrants (Bauman, 2017c). I sosté que la política de separació mútua, de la construcció de murs en lloc de ponts, és un error i és ridícula. (Bauman, 2017c: 11) Encara que se segueix considerant els immigrants portadors de males notícies (Bauman, 2017c: 23). O sinònim, no només de mà d'obra barata i precària, sinó també de marginalitat i exclusió social, en un esforç per mantenir l'altre a distància (Bauman, 2004: 117).

Desigualtats o l'accentuació de les de diferències discriminatòries en la modernitat líquida de segle XXI.

L'accentuació de les diferències entre els més rics i els més pobres és un dels fets més destacables del capitalisme modern. En l'obra *La riquesa d'uns pocs ens beneficia a tots?* (Bauman, 2014) Bauman intenta demostrar per què aquestes i altres creences similars són mentida i per què tenen poca o cap possibilitat de convertir-se en veritats i complir la seva (enganyosa) promesa. També intenta descobrir per què, tot i l'evident falsedat d'aquestes creences, seguim ignorant el falses que són les promeses, i no percebem com d'impossible és que es compleixin (Bauman, 2014: 32), contradient l'ortodòxia econòmica: "... una forta dosi de desigualtat produeix economies que creixen de manera més ràpida i eficient. Per això les altes retribucions i els baixos impostos per als rics -argumenten ells- incentiven la inversió i donen lloc a un pastís econòmic més gran" (Bauman, 2014: 28). És així que creix la pobresa. Que el capitalisme generi riquesa no vol dir que aquesta estigui ben repartida equitativament parlant, sinó que és acumulada per uns pocs el que posa en crisi la democràcia i l'estat de benestar (benefactor), i dona protagonisme a la precarietat i la pobresa. La llibertat de moviments per part dels dominadors afavoreix la seva llibertat de maniobra en detriment del poder executiu dels estats, influint en els mercats i les finances mundials (Bauman, 1999: 93). Els pobres fan nosa, "cal mantenir-los a ratlla i a distància», cal perpetuar «la seva vida d'incertesa» (Bauman, 2001: 136).

Inseguretat, precarietat, incerteses són elements que constitueixen algunes de les característiques de la societat tardo capitalista. Fan que el futur sigui confús. Les utopies actuals són tretes del passat encara no mort, és a dir, no neixen del present sinó com a "retrotopia" davant la incertesa futura (Bauman, 2017b).

Segons Bauman, un cop alliberades de la política aquestes incerteses, segons els plantejaments del capitalisme neoliberal, i deslligades de les coaccions locals, la ràpida globalització i la creixent economia extraterritorial produeixen bretxes cada vegada més grans entre els ingressos dels sectors més rics i els més pobres de la població mundial, i dins cada societat. A més, hi ha porcions cada vegada més grans de la població que no només es veuen abocades a una vida de pobresa, misèria i discriminació, sinó que, a més, es troben expulsades del que ha estat socialment reconegut com un treball útil i econòmicament racional, convertint-se així en prescindibles socialment i econòmicament. Així mateix, als Estats Units, que és el país més ric del món i la pàtria de la gent més rica, el 16,5% de la població viu en la pobresa; una cinquena part dels adults no sap llegir ni escriure, alhora que el 13% té una expectativa de vida inferior als 60 anys (Bauman, 2002c).

D'altra banda, els homes més rics del globus tenen un patrimoni privat més gran que la suma dels productes nacionals dels 40 i 85% de la riquesa mundial (Bauman, 2014: 11) ; la fortuna de les 15 persones més riques excedeix el total del producte de tot l'Àfrica Subsahariana. Bauman fa notar que amb menys del 4% de la riquesa de les 225 persones més riques, n'hi hauria prou per oferir als pobres del món accés a assistència sanitària, a ofertes educatives elementals, així com a una nutrició adequada (Bauman, 2002c).

Per a Bauman la societat de consum genera nous pobres, donat que expulsa del treball capes senceres de població que no poden gaudir de sistemes de consum de la societat actual amb un

mínim de dignitat, degut que el pobres no són consumidors. (Bauman, 2000, 64) I els estats no saben ben bé què n'han de fer amb ells, en el sentit que no els poden reciclar a consumistes, no son útils a la producció. Els mateixos consumidors els consideren inútils per a la societat (Bauman, 2000: 140).

Bauman i uns dels dilemes actuals a la societat líquida sexe-gènere.

A l'obra de Bauman *Amor Líquid* (2006), en parlar sobre la fragilitat dels vincles humans, planteja l'encreuament sexe-gènere des del punt de vista de construcció cultural, com a dos aspectes diferenciats en les nostres relacions humanes (Bauman, 2006). Es defineixen les relacions com a connexions volàtils, fràgils i obsoletes, amb el suport, a més, de la tecnologia, tal com correspon a l'atribució explicativa del context social actual amb les característiques de la modernitat líquida, una modernitat en la qual el consum és el terme exponent que la defineix.

Cal distingir entre sexe i gènere (Subirats i Brullet, 2002, Subirats, 1998: 89-94 i Macionis i Plummer, 2007: 305), i Bauman ho fa donant-los una dimensió cultural.

Bauman és conscient de les desigualtats entre homes i dones, de les discriminacions envers les dones. L'explicació que en fa no segueix el model de l'estructura patriarcal, sinó que ho explica per l'individualisme i la manera de comunicació entre els gèneres, qüestió que fa que es mantinguin les relacions desiguals, violentes i plenes d'incertesa. (Bauman, 2018: 90).

Bauman i la seva preocupació per l'Educació en temps d'incertesa.

En les circumstàncies en què es viu en aquesta societat del canvi, per a Z. Bauman, cal reformular l'educació i posar en marxa propostes d'educació continuada per a tota la vida, amb un sentit de resocialització constant, on cal aprendre com podem viure en aquest tipus de societat canviant. Segons aquest tipus de societat, se'ns exigeix una socialització i educació basades en la mentalització de la rapidesa i de les dreceres, que provoca el síndrome de la impaciència segons Bauman i, segons David Shi, de l'acceleració (Bauman, 2007: 21-26).

El canvi real de l'educació, segons el mateix Bauman, esdevé un sistema d'adequació a les necessitats dels models econòmics dominants: cada vegada més proper al capitalisme d'última generació i lligat al discurs de l'eficiència, de la competitivitat, del cost/eficàcia i de la responsabilitat i el seu objectiu declarat és comunicar a la força de treball les virtuts de la flexibilitat, de la mobilitat i les competències de base associades a l'ocupació, afavorint l'individualisme competitiu i desregulat, amb canvis envoltats d'incerteses i crisi, on l'educació recobra el paper de transmissió de cultura dominant (Núñez, 2007).

En aquest ordre nou, la vida "s'accelera" per la necessitat, gairebé obligació, d'aprofitar tantes oportunitats de felicitat com sigui possible, el que ens permet ser "algú nou" en cada moment. La identitat es construeix per mitjà d'articles comprats, que apareixen en el mercat en un nombre tal que es multiplica fins a fer-ho incontrolable, a l'igual que l'oferta d'informació amb què el nostre criteri és bombardejat de tot arreu. Això té influència sobre la nostra manera de relacionar-nos amb el saber, el treball i la vida en general: l'educació, en l'època de la modernitat líquida, ha abandonat la noció de coneixement de la veritat útil per a tota la vida i l'ha substituïda per la del coneixement de "sol ús", vàlid mentre no es digui el contrari, i d'utilitat passatgera.

Per a Bauman l'educació a la societat líquida es tracta com una peça per utilitzar i llançar, no com un procés que ens pot ajudar a millorar les nostres condicions de vida, però, a la vegada, cal que ens prepari per a la vida plena d'incerteses. Considera que la tendència a considerar l'educació com un producte i no com un procés s'hauria d'invertir (Bauman, 2007: 24-25)

Per a Bauman la formació o educació continuada no s'ha de dedicar exclusivament al foment de les habilitats tècniques a l'educació, centrada en el treball, sinó, sobretot, a formar ciutadans que recuperin l'espai públic de diàleg i els seus drets democràtics, ja que un ciutadà, ignorant de les circumstàncies polítiques i socials en què viu, serà totalment incapaç de controlar el futur d'aquestes i el seu propi (Nota editorial Gedisa, 2007).

En la societat del canvi accelerat, es fa necessària una formació continuada que ens ha de servir per controlar el nostre entorn, superar les nostres incerteses i les inquietuds que ens provoca aquest tipus de societat, que no permet la continuïtat mitjançant les tradicions establertes, en el marc de la vida quotidiana. Malgrat aquestes exigències socials de l'educació contemporània, aquesta deixa de ser un procés per esdevenir un producte (Bauman, 2007: 24-25).

L'educació en la modernitat ha de tenir en compte el canvi cultural produït per la modernitat líquida com a element indispensable d'anàlisi, de categoria explicativa. Cal així repensar els projectes educatius, tenint en compte la gran dificultat d'educar de forma crítica i amb valors que són passats de moda, i incompatibles amb la modernitat líquida. En aquest sentit, és indispensable no atribuir les dificultats actuals en la pràctica educativa, de forma unifactorial, a un alumnat desbordat. Trobam alumnat no format i consentit. De manera ideal i esperançadora, educar en la crítica, anar més enllà de la instrucció pràctica que interressi de forma momentània, i ensenyar a reflexionar, poden ser elements que ajudin a mantenir el sistema educatiu com a resistent a l'impacte de la modernitat líquida. En aquest sentit, i com exposa Bauman, tot i que estem abduïts pel mercat, i les seves estratègies condicionants de la vida quotidiana, el canvi només es produirà amb "una genuïna revolució cultural" en què el sistema educatiu actual té encara prou poder de transformació perquè pugui comptar entre els factors prometedors per a aquesta revolució (Bauman, 2017: 39).

Tot i que pot semblar que l'educació no gaudeix de centralitat en l'estructura de l'obra de Bauman, ell parla de l'educació, en gran mesura, com a educació-socialització i la situa en els contextos macro-micro com, per exemple, globalització-glocalització, és a dir, les causes d'un fenomen poden ser globals però l'impacte és local (Bauman, 2013: 146-147)¹³. Per a ell les distàncies són virtualment nul·les, els contextos, els territoris, es troben virtualment interconnectats, les escoles, les places, les comunitats es troben condicionades pels fenòmens globals, encara que la "glocalització" també localitza i glocalitza, segons les característiques de cada indret.

¹³ Terme original de Rolant Robertson que indica la retroalimentació d'aquest dos elements com indica el mateix Bauman.

Reflexions finals.

En síntesi, per a Bauman tot ha tornat 'líquid', és a dir, voluble, inestable, canviant, a punt de vessar: l'amor, la moralitat, la pròpia identitat. El sòlid s'esvaeix en l'aire o, millor, es liqua. Els canvis són continus i molt ràpids, i condicionen la nostra vida quotidiana d'una manera constant.

La transcendència de la reflexió de Bauman, la seva anàlisi de la realitat en la modernitat, resideix en el significat atribuït a l'estil de vida, a la cultura expressada en la vida quotidiana, i en la rigorosa definició dels conceptes utilitzats.

La modernitat líquida, segons Bauman, implica una readaptació constant a una societat en una dinàmica de canvi i inseguretat que afecta la nostra vida quotidiana, és a dir, als nostres hàbits i rutines, i dóna lloc a una vida accelerada, sense lligams profunds.

Cal potenciar una sociologia reflexiva, més que una sociologia del canvi, per comprendre els fenòmens que ens toca viure al segle XXI, en el marc d'una globalització asimètrica i desigualadora, contextualitzada en el capitalisme tardà.

L'estudi de la cultura ens pot oferir profunditat de mires en el coneixement de la realitat social, en temps convulsos, amb la necessitat de propiciar una nova humanitat, més dialogant i reflexiva.

Per ajudar al creixement de la reflexivitat, l'educació ha de tenir un paper diferent al que se li ha assignat en l'època de la modernitat líquida, ja que s'ha abandonat el sentit del coneixement útil per a tota la vida, i s'ha substituït per un usar i tirar d'utilitat momentània. En contraposició, Bauman exposa que en la formació continuada s'ha de preparar ciutadans perquè recuperin el diàleg i els seus drets, i no dedicar-se exclusivament al foment de les habilitats tècniques i de l'educació centrada en el treball, al temps que en la "formació continuada" per poder realitzar sempre una anàlisi crítica de la realitat. Veu el futur com a complex i contradictori, es perpetua un estat de crisi, gairebé insuperable que ens amenaça quotidianament.

Per a Bauman, l'individualisme i la manca de comunicació dificulten el compromís social i les relacions humanes íntimes i en sentit ampli, i fa que es mantinguin les desigualtats.

Bibliografia.

Ander-Egg, E. (1989). *La animación y los animadores: pautas de acción y de formación*. Madrid: Narcea.

Ariño, A. (1997). *Sociología de la cultura*. Barcelona: Ariel.

Barranco, J. (2014). "Entrevista a Zygmunt Bauman. "Es posible que ya estemos en plena revolución". 02/11/2014, recuperat de www.magazinedigital.com/historias/entrevistas/zygmunt-bauman-es-posible-que-ya-estemos-en-plena-revolucion.

Barranco, J. (2017). "Pero, ¿qué es la modernidad líquida? Las ideas de Zygmunt Bauman explicadas con sus propias palabras" 09/01/2017, recuperat de www.lavanguardia.com/cultura/20170109/413213624617/modernidad-liquida-zygmunt-bauman.htm.

- Barreno, C. (2017). “Zygmunt Bauman y la sociedad líquida”. Noviembre, recuperat de www.revistaesfinge.com/filosofia/corrientes-de-pensamiento/item/757-56zygmunt-bauman-y-la-sociedad-liquida
- Baricco, A. (2002). *Next. Sobre la globalización y el mundo que viene*. Barcelona: Anagrama.
- Barth, F. (comp.) (1976). *Los grupos étnicos y sus fronteras. La organización social de las diferencias culturales*. Introducción. México D.F.: F.E.C., 9-49.
- Bauman, Z. y Leoncini, Th. (2018). *Generación líquida*. Barcelona: Paidós.
- Bauman, Z. (2017b). *Retrotopia*. Barcelona: Arcàdia. <https://doi.org/10.14515/monitoring.2018.6.22>.
- Bauman, Z. (2017c). *Desconaguts a la porta de casa*. Barcelona: Arcàdia.
- Bauman, Z. (2014). *¿La riqueza de unos pocos nos beneficia a todos?* Barcelona: Paidós.
- Bauman, Z. (2013 i 2017). *Sobre la educación en un mundo líquido: Conversaciones con Ricardo Mazzeo*. Barcelona: Paidós.
- Bauman, Z. (2013b) “Es necesaria una nueva batalla cultural”. Nueva Sociedad N° 247, septiembre-octubre de 2013, 81-89.
- Bauman, Z. (2013c). *La cultura en el mundo de la modernidad líquida*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- Bauman, Z. (2011). *Daños colaterales. Desigualdades sociales en la era global*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- Bauman, Z. (2010). *Mundo-consumo. Ética del individuo en la era global*. Barcelona: Paidós.
- Bauman, Z. (2007). *Los retos de la educación en la modernidad líquida*. Barcelona: Gedisa.
- Bauman, Z. (2006). *Amor Líquido. Acerca de la fragilidad de los vínculos humanos*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.
- Bauman, Z. (2005). *Modernidad y ambivalencia*. Barcelona: Anthropos.
- Bauman, Z. (2002). *Modernidad líquida*. Buenos Aires: F.C.E.
- Bauman, Z. (2002b). *Cultura como praxis*. Barcelona: Paidós.
- Bauman, Z. (2002c). *En busca de la política*. México: F.C.E.
- Bauman, Z. (2000 i 2005). *Trabajo, consumismo y nuevos pobres*. Barcelona: Gedisa
- Bauman, Z. (2001). *Sociedad Individualizada*. Madrid: Cátedra.
- Briones Gómez, R. (2007). “La integración del otro en la emergente España multicultural”. *Gazeta de Antropología*, 23. <https://doi.org/10.30827/Digibug.7032>.
- Esteban, I. (2017). “Zygmunt Bauman, la 'modernidad líquida'”. *La Verdad*, 10 de Gener, recuperat de <http://www.laverdad.es/murcia/culturas/201701/10/zygmunt-bauman-modernidad-liquida-20170110012215-v.html>.
- Castel, R. (1997). *Las metamorfosis de la cuestión social: una crónica del asalariado*. Barcelona: Paidós,
- Galli, C. (2010). *La humanidad multicultural*. Buenos Aires-Madrid: Katz.
- Giddens, A. Sutton, P.W. (2014). *Sociología*. Madrid: Alianza.

- Giddens, A. (1998). *La constitución de la sociedad. Bases para la Teoría de la Estructuración*. Buenos Aires: Amorrortu Editores.
- Giddens, A. (1999). *Consecuencias de la modernidad*. Madrid: Alianza.
- Giner, S. (1996). *Sociología*. Barcelona: Península.
- Gordillo, I. (2013). “La crisi capitalista com a recomposició del sistema”. 25 d'octubre, recuperat de <https://espaifabrica.cat/la-crisi-capitalista-com-a-recomposicio-del-sistema>
- Grimson, A. (2011). *Los límites de la cultura. Crítica a las teorías de la identidad*. Buenos Aires: Siglo XXI.
- Habermans, J. (1981). “La modernidad inconclusa”. *El viejo topo*, nº 62, Novembre: 45-50.
- Hall i Paul du Gay (comps.) (1996). *Cuestiones de Identidad cultural*. Buenos Aires: Amorrortu.
- Klein, N. (2005). *NOLOGO. El poder de las marcas*. Barcelona: Paidós.
- López, B. (2001). “Bauman, Zygmunt Globalització, les conseqüències humanes”. Barcelona: Pòrtic-Edicions de la Universitat Oberta de Catalunya. A Ressenyes, Anàlisi 27.
- Macionis, J.J. i Plummer, K. (2007). *Sociología*. Madrid: Pearson.
- Núñez, V. (2007). “Propologo”. A Bauman: La educación en la modernidad líquida. Barcelona: Gedisa, 9-15.
- Origoni Luoni, O. (2016). “Una introducción a la Teoría de la Modernidad Líquida”. 20 de octubre de 2016, Universia-Universidad de Méjico, recuperat de <http://noticias.universia.net.mx/cultura/noticia/2016/10/20/1144779/introduccion-teoria-modernidad-liquida.html>
- Porcheddu, A. (2007). “Zygmunt Bauman. Entrevista sobre la educación”. *Desafíos pedagógicos y modernidad líquida*. Propuesta Educativa, núm. 28, 7-18.
- Posadas Velázquez, R. (2013). “La vida de consumo o la vida social que se consume: apreciaciones sobre la tipología ideal del consumismo de Zygmunt Bauman”. *Estudios políticos*, n.29, 115-127. [https://doi.org/10.1016/S0185-1616\(13\)72651-9](https://doi.org/10.1016/S0185-1616(13)72651-9).
- Sancén Contreras, R. (2014). “Reseña sobre: Zygmunt Bauman, La cultura en el mundo de la modernidad líquida. Fondo de Cultura Económica, México, 2013”. En *Diánoia*, volumen LIX, número 73 (noviembre de 2014), 181–185.
- Sennett, R. (1978). *El declive del hombre público*. Barcelona: Península.
- Sennett, R. (2019). *La corrosión del carácter. Las consecuencias personales del trabajo el nuevo capitalismo*. Barcelona: Anagrama.
- Smart, C. (2007). *Personal life: new directions in sociological thinking*. Cambridge: Malden-Polity
- Torrallba, F. (2018). *Món Volàtil*. Barcelona: Columna Edicions
- Touraine, A. (2005). *Un nuevo paradigma para comprender el mundo de hoy*. Barcelona: Paidós.
- Tylor, E. B. (1871 i 1976) *Cultura primitiva: Los orígenes de la cultura*. Madrid: Ayuso. 2 vols.
- Vázquez Rocca, A. (2008). “Vázquez Rocca, Adolfo, Zygmunt Baumann: modernidad líquida y fragilidad humana, Nómadas”. *Revista Crítica de Ciencias Sociales y Jurídicas*, n. 19, Març, recuperat de <http://pendientedemigracion.ucm.es/info/nomadas/19/avrocca2.pdf>.

Werner, K. I Weiss, H. (2004). *El libro negro de las marcas. El lado oscuro de las empresas globales*. Barcelona: Random-Arna Abierta.

Williams, R. (1994). *Sociología de la cultura*. Barcelona: Paidós.